

Politisk Uddannelse:

Dens samfundsmæssige betingelser og dens muligheder og grænser for en politisering af arbejderbevidstheden.

Sigurd Jensen

Den artikel, som bringes her, er et uddrag af en afhandling, hvor vi har udeladt afsnittet »om den bedriftsnære arbejderoplysning«. Sigurd Jensen genoptager en polemik mellem Vilhelm Borg og Kjeld Schmidt, som med udgangspunkt i Borgs bog »Industriarbejde og arbejderbevidsthed« i sin kerne var en diskussion om bestemmelse af kategorien »arbejderbevidsthed«. Da Sigurd Jensen i denne artikel nærmest støtter Borgs synspunkter, bringer vi i umiddelbar fortsættelse Kjeld Schmidts replik.

Dette arbejde forsøger at analysere og vurdere muligheder for en politisering af arbejderbevidstheden gennem politisk uddannelsespraxis. En sådan uddannelse, der vil udvikle og formidle arbejderbevidsthed og klassebevidsthed, kan ikke gå ud fra fiktive forudsætninger, men må klarlægge de væsentlige objektive og subjektive faktorer, der bestemmer bevidstheden. Ved objektive faktorer (=strukturelle) skal her forstås sådanne, der direkte står i sammenhæng med produktionen og dens fordeling: disse præger også udviklingen i de forskellige livsområder (familien, skolen) og ligeledes bevidstheden. Subjektive faktorer er alle de, der resulterer af menneskers og grupperes adfærd over for de objektive sociale forhold:

herunder hører kollektive traditioner, teorier og organisationer, der alle anses for at være resultater af kollektive læreprocesser, og som også præger bevidstheden.

Analysen indskrænker sig til at omfatte industriarbejderens samfundsmæssige stilling og bevidsthed. I I. afsnit gennemgås en række centrale begreber og problemstillinger for den politiske uddannelse, og der foretages en nærmere bestemmelse af den dikotome bevidsthed. I 2. afsnit analyseres og diskuteres sammenhængen mellem arbejderens stilling i produktionsprocessen og den dikotome bevidsthed, og på baggrund heraf bestemmes den fabriksnære arbejderoplysnings mulige målsætning og funktion.

I. afsnit

Marxismen: teori og praxis

Der skal ikke her gives en mere eller mindre omfattende fremstilling af den marxistiske teori som sådan, men blot uddrages et træk, der er karakteristisk for en teori af denne type, og som har betydning i vor sammenhæng. Der tænkes på teoriens *refleksivitet*¹, d.v.s. det forhold, at teorien ikke alene vil give en forklaring på den sociale udvikling, men også forklare betingelserne for dens egen opståen og de betingelser, hvorunder teorien anvendes. Refleksiviteten gælder altså i dobbelt henseende: dels vil teorien angive de historiske betingelser (forudsætninger) for menneskets selvrefleksion, d.v.s. angive de betingelser, som gør selvrefleksionen objektivt mulig, og dels vil den identificere og udtrykkeligt angive den adressat, der ved hjælp af teorien kan erkende sin egen samfundsmæssige position og potentielle mulighed og opgave i den historiske proces.

Således forudsætter hele Marx' værk en virkelig arbejderbevægelse, som selv er et produkt af de kapitalistiske produktionsforhold. M. Vester har i sin bog: »Proletariatets opståen som læreproces«² ved hjælp af grundige empiriske studier vist, hvordan en desorienteret og fragmenteret engelsk underklasse gennem en række aktuelle kamp- og læreacyklus'er i perioden 1792-1848 først og fremmest udvikler egne kommunikationsstrukturer, der er uafhængige af borgerlige former for offentlighed og af statslig kontrol, og hvorledes underklassens medlemmer endvidere gradvist erkender nødvendigheden af at indtage en selvstændig rolle som historisk subjekt ved at opbygge egne organisationer og ved at udvikle egne teorier om det kapitalistiske samfund, dets opståen, virkemåder og ændring. Før-

1. J. Habermas: Theorie und Praxis. Frankfurt/M 1971, s. 9f.

2. M. Vester: Die Entstehung des Proletariats als Lernprozess. Frankfurt/M 1970.

ste grundlag for klasselæreprocessen var de repressive, økonomiske og kulturelle omvæltninger, der hang sammen med den første industrielle revolution og den store politiske revolution i Frankrig i 1789. I og med udviklingen og etableringen af den kapitalistiske produktionsmåde, udvikledes der i produktionen nye former for Kooperation (forlagssystemet, manufaktur med arbejdsdeling), som stillede øgede krav om tilpasning til arbejderne: kvinde/børnearbejde, udvidelse af arbejdsdagens længde, intensivering af arbejdet, tilpasning til maskiner, krav om disciplin, askese og konkurrence o.l. De nye adfærdskrav var i konflikt med den eksisterende folkekulturs antikapitalistiske værdimønstre (især forestillingerne om en økonomisk selvstændighed og et kommunalt fællesskab), og denne normkonflikt danner udgangspunkt for en klasselæreproces.

De aktuelle kampe og lærecyklus'er fulgte hinanden på den måde, at den engelske underklasse først og fremmest kæmpede for retten til at etablere egne kommunikationssammenhænge, d.v.s. retten til at danne egne foreninger og retten til at danne forsamlinger offentligt. For udviklingen af klassen til en klasse »for sig«, var etableringen af en sådan kommunikationssammenhæng, der var uafhængig af borgerlige former for offentlighed og statslig kontrol, af central betydning. Thi, først en intensiv, kontinuerlig og almen kommunikation indenfor egne presseuddannelses- og kamporganisationer muliggjorde en tilstrækkelig formulering, udveksling, efterprøvelse og videre udvikling af effektive strategier og tydningskriterier til forståelse af arbejderens nye situation under kapitalismen. Udviklingen af et kommunikativt modsystem skete således i nær tilknytning til udviklingen af egne indholdsmæssige målforestillinger.³ Målforestillingerne hang imidlertid ikke kun sammen med etableringen af et uafhængigt kommunikationssystem, men også med arbejderens placering i den samfundsmæssige produktionsproces. De forskellige orienteringer blev repræsenteret og udviklet af bestemte sociale grupper. Individuelt producerende havde fx. en tendens til at udvikle restaurative utopier, som skulle virkeliggøres ad politisk-parlamentarisk vej, og som indebar en tilbagevenden til førindustrielle tilstande, mens kooperativt producerende grupper kunne associere sig økonomisk og udvikle industrielle utopier, der skulle virkeliggøres gennem direkte økonomiske aktioner, og som indebar en bibeholdelse af den industrielle produktionsmåde, men en radikal ændring af produktionsforholdene.

Udviklingen af selvstændige kommunikationssammenhænge og af egne mål kunne ikke ske kontinuerligt, men kun i cyklus'er. Dels forløb den industrielle revolution nemlig diskontinuerligt og vanskeliggjorde dermed arbejderens samling, idet deres arbejdsmæssige situation ofte var så forskellig, og dels blev den nye arbejderbevægelse i stigende grad udsat for kontrol og undertrykkelse fra establishments side. En række nederlag motiverede samtidig også en regressiv læreproces hos stadig flere arbejdere: afpolitiserings og opgivelsen af en

3. Ibid., s. 2lf..

selvstændig politisk målsætning var således hæmmende momenter, der mere og mere gjorde sig gældende overfor den progressive hovedtendens.

Sammenhængen mellem den engelske arbejderbevægelses udvikling til en klasse »for sig« og de forskellige kampperioder, har Vester fremstillet som tilbagevirkninger mellem teori og praxis:

1. Utilfredshed med de ydre omstændigheder førte til en selektiv søgen efter strategier, der kunne hjælpe, og blev umiddelbart anvendt overfor det herskende system. De første nederlag blev besvaret med en forøget aktivitet, men gentagne nederlag førte til tilbagefald i apati, og der opstod et nyt behov for effektive hjælpemidler eller også mere realistiske mål.
2. Dette bevægede en 'arbejderintelligens' til at forarbejde de hidtidige erfaringer og til at udarbejde nye strategier. Analysen af nederlagene blev især foretaget af bevægelsens førende teoretikere, journalister og organisatorer. De mest betydningsfulde bidrag til den tidlige arbejderbevægelses teori præsterede 'arbejderintelligensen', som bestod af en gruppe håndværkere og industriarbejdere: deres bidrag var resultater af dels egne analyser og dels fortolkninger af teoretikere, som kom fra andre klasser.
3. Den nye strategi blev udbredt via et særligt kommunikationssystem, forarbejdet og efterprøvet i en ny kampcyklus. Vigtige formidlere var den radikale arbejderpresse, kaffehuse og primærklubber i virksomheder, hvor arbejdere foreløste, uformelle læsegrupper, foreningslokaler, demonstrationsforanstaltninger.

Den engelske arbejderklassens forsøg på at overtage magten i England i første halvdel af det 19. århundrede var ikke kun en politisk revolution, men begyndelsen til en socialrevolution. Bevægelsens militante holdning støttede sig på arbejdernes erfaring, at de bedre ville kunne organisere produktionen end kapitalen. Forsøget endte i et nederlag og frembragte den engelske reformisme, men muliggjorde også den teoretiske udvikling, som K. Marx gav stødet til. I K. Marx' værk fremtræder arbejderbevægelsens samlede erfaring (den engelske arbejderbevægelse, klassekampene i Frankrig, den tyske revolution i 1848) før 1850 i en bearbejdet form, og vi ser igen den karakteristiske adskillelse mellem proletarisk erfaring og en forarbejdning, der i alle faser relaterer sig til denne erfaring.⁴

Ved hjælp af teorien skal arbejderklassen kunne erkende sin egen position og historiske opgave i det kapitalistiske samfund, og teorien bliver til materiel vold, såsnart den griber masserne. (Marx). Vi vil her nøjes med at angive nogle af de vanskeligheder, der i dag eksisterer i forsøget på at formidle teori og praxis.

4. Ibid., s. 394ff. Jvf. ligeledes K. Korsch: »Den marx'ke teori, der uden undtagelse opfatter alle forhold og ideer i det aktuelle samfund i deres reale sammenhæng med en bestemt historisk epoke og en for denne epoke karakteristisk samfundsform, begriber også sig selv som et historisk produkt og som stående i en real sammenhæng med et bestemt trin i samfundets historiske udvikling og med en bestemt samfundsklasse«. K. Korsch: K. Marx. Frankfurt/M 1971, s. 54.

Udgangspunktet for alle forsøg på at formidle teori og praxis idag er den kendsgerning, at arbejderbevægelsens hidtidige historie i de vesteuropæiske lande har været en historie om, hvorledes den indenfor egne rækker har reproduceret det etablerede samfunds arbejdsdeling mellem økonomi, politik og teori. Mens arbejderbevægelsen oprindeligt opretholdt en meget nær forbindelse og enhed mellem den økonomiske, politiske og teoretiske kamp - en enhed, der kan konstateres selv i Danmarks første arbejderbevægelse - har den idag udviklet sig til en arbejdsdelt bevægelse, hvor fagforeningerne fører en faglig-økonomisk-parlamentarisk kamp, medens den kritiske teori er blevet henvist til universiteterne o.l. Derfor er forsøg på at anvende teorien i en eller anden aktionsammenhæng, forbundet med store vanskeligheder, da det i praxis er et forsøg på at ophæve en gennem mange år fixeret samfundsmæssig arbejdsdeling, der har haft konsekvenser i alle leje: i arbejderbevægelsen har der således længe været ført teoretiske diskussioner og diskussioner om mulige fremtidsforestillinger, og teorier vurderes af mange fagforeninger som havende ringe pragmatisk værdi. På universiteterne o.l. har intelligensen udviklet en arbejdsmåde (begreber og sprog), der ikke umiddelbart udtrykker arbejderens erfaringer.

I kølvandet på studenteroprøret i slutningen af 1960'erne har der herhjemme været forsøg på formidling mellem teori og praxis i form af kritiske, fabriksnære analyser og brancheanalyser af åbenbare urimeligheder i industrien. Disse fagkritiske studier har ikke alene åbnet nye perspektiver for det kritiske arbejde på universiteterne, men også tilvejebragt delvis nye informationer om situationen i industrien i dag; de er endvidere blevet diskuteret i den borgerlige offentlighed, hvor undersøgelserne er blevet opfanget og neutraliseret, og de har endelig fremprovokeret den for systemet så typiske forhalingsteknik: iværksættelse af nye undersøgelser! Praktiske politiske konsekvenser af de fagkritiske tekster har imidlertid været yderst begrænset. Dette hænger tildels sammen med de kritiske studenters og venstregrupperes manglende formåen til at tematisere såvel den politiske som pædagogiske side af sammenhængen mellem oplysning og aktion: dels er man gået ud fra, at analysen og den efterfølgende publikation i sig selv er i stand til at give industriarbejderne en forståelse af hans egen situation som afhængig lønarbejder, og at han derefter vil gå i aktion for at ændre de i analysen påpegede urimeligheder; derved ser man bort fra, at analyser ikke først og fremmest læses af arbejdermassen, men overvejende af det Mandel kalder for »fremskredne« arbejdere, der er skeptiske over for forslag om store aktioner, fordi de har forarbejdet den lære, man kunne drage af tidligere aktioner og ved, at *punktueller* aktiviteter ingenlunde er tilstrækkelige for at nå målet.⁵ Og dels har man indtil videre undladt at drage de praktiske-pædagogiske konsekvenser, der består i en konkret omsættelse af

5. E. Mandel: Lenin und das Problem des proletarischen Klassenbewusstseins, i: Lenin. Revolution und Politik, (ed) Suhrkamp Verlag 1970, s. 164.

sociologiske og politiske informationer, der oftest er formaliseret og komprimeret i formalvidenskabernes sprog, til arbejdernes praktiske forståelseshorison, således, at informationerne ikke alene tilegnes, men derudover motiverer til selvstændig politisk handlen. Konkret har denne uformåen vist sig deri, at de fleste »kritiske« søger deres livsstilling på universiteterne, for der først og fremmest at videreudvikle »teorien«, men kun sjældent forsøger at konfrontere denne teori med praxis i fx. skoler, fagforeninger o.l. I sidste ende hænger alle disse vanskeligheder sammen med, at intelligensens politisering indtil videre ikke er særligt fremskreden, at den endnu ikke har formået at identificere sine egne samfundsmæssige interesser og opbygge egne organisationer. Dette er en forudsætning for en Kooperation med arbejderklassen, da oparbejdelsen af intelligensens herkomst og overskridelsen af denne, d.v.s. for de flestes vedkommende middelklassen, ikke kan ske individuelt, men kun kollektivt og politisk.

Arbejdernes samfundsbillede

Undersøgelser over arbejderens samfundsbillede foretaget i 1950'erne i vidt forskellige lande og med væsentligt forskellige metoder tyder på, at

Alle arbejdere(..) ser samfundet som en *dikotomi* - den være sig uafvendelig eller til at ændre, som delt af en kløft, som der kan slås bro over, eller som kan mindskes gennem samarbejde. Og de besvarer spørgsmålet om deres egen sociale stilling ved hjælp af en arbejderbevidsthed, der gør det muligt for dem at forstå sig selv som en del af arbejderklassen indenfor samfundet som helhed.⁶

For en arbejderoplysning kan disse undersøgelser afgive kriterier, principper og metoder, der er begrundede i empiri. Vi skal derfor se lidt nærmere på »samfundsbilledets dikotome karakter« og »samfundsbilledets rækkevidde«, og til dette formål inddrage Popitz' o.a. undersøgelser foretaget i 1953-54 i metalindustri i Ruhr. 600 metalarbejdere blev interviewet og udspurgt om samfundsmæssige sagsforhold som rationalisering, den tekniske udvikling, medbestemmelse o.s.v. Ud fra et udvalg af 100 protokoller har de forsøgt at opstille en typologi af samfundsbilleder og reaktionsmåder. Den følgende oversigt skal tjene den videre differentiering:⁷

6. H. Popitz o.a.: Das Gesellschaftsbild... s. 237.

7. Ibid., s. 233. Popitz o.a.'s undersøgelse er repræsentativ for en række andre undersøgelser, der alle i det væsentlige giver samme resultat. For Englands vedkommende se R. Hoggart: The uses of literacy. Pelican Book 1958, og Frankrig A. Andrieux & Lignon: L'ouvrier d'aujourd'hui. Paris 1966. I omtalen af undersøgelsesresultaterne vil vi først og fremmest indskrænke os til den gruppe, der betragtede dikotomien som uovervindelig, da dette fænomen har vor primære interesse i dette arbejde.

	Udspurgte %	Typus 1-6 %
1. Typus 1 Samfundet som statisk orden	10	14
2. Typus 2 Samfundet som progressiv orden	25	34
3. Typus 3 Dikotomien som kollektiv skæbne	25	34
4. Typus 4 Dikotomien som kollektiv skæbne og individuel konflikt	10	14
5. Typus 5 Reformering af samfundsordenen	2	3
6. Typus 6 Klassekamp	1	1
7. Ingen samfundsbillede	20	--
8. Rest	7	--
	100%	100%

Såvel type 1 og typerne 2 og 3 (62% ialt) betragter *dikotomien*, samfundets tvedeling i et »oven« og »neden«, som uovervindelig. Medens type 1 opfattede dikotomien som et udslag af en naturlovs luner, havde typerne 2 og 3 opgivet håbet om ændringer af livsbetingelserne- havde resigneret og nærede ingen tillid til arbejderbevægelsens muligheder for at ændre situationen gennem kollektiv aktion og solidaritet. Dog nærede type 4 endnu illusioner om at kunne undvige »arbejdertilværelsens trøsteløshed« ved individuelle løsninger. For typerne 3 og 4 var det først og fremmest de individuelle og kollektive erfaringer, der var ansvarlige for deres resignative holdning.

I modsætning til disse 62% industriarbejdere, betragtede ca. 38% af de udspurgte dikotomien som *foranderlig*: heraf anså 4% (type 5 og 6) dikotomien som principielt og faktisk ophævelig gennem reformer eller gennem klassekamp, medens 34% (type 2) anså den som principielt uophævelig (der vil altid findes et »oven« og »neden« - derved kan intet ændres«), men dog foranderlig i en grad, der fratager den den store betydning, som den har idag.

Karakteristisk for flertallet af arbejderne idag er ifølge sociologiske undersøgelser altså deres resignerede og dikotome tænkemåde. Det fremgår af undersøgelsesresultaterne, at arbejderne har en fælles grundforestilling om samfundets dikotomiske opspaltning i et »oven« og »neden«, i »dem« og »os«. Hvis vi ser bort fra, at arbejderne ikke i streng forstand skelnede mellem besiddere og ikke-besiddere af produktionsmidler (undertiden blev selv deres 'egen' arbejdsdirektør medregnet blandt »dem der oppe«), så svarer denne opspaltning af samfundet i to dele omtrent til en klassemodel, og for så vidt modbeviser undersøgelsesresultaterne alle teorier og ideologier om, at arbejderklassen er ved at blive opløst, og at arbejderne er ved at blive - eller er blevet - »integreret« i det kapitalistiske samfund.

Men på den anden side er den dikotome bevidsthed heller ikke nogen klassebevidsthed, da samfundets opspaltning fremtræder som noget naturlovsagtigt og uovervindeligt, og ikke som noget historisk udviklet, der er betinget af selve kapitalforholdet, og som derfor også kan afskaffes gennem arbejderklassens

kollektive aktioner. Dertil kommer, at arbejderens tænkning er præget af *personaliseringstendenser*, d.v.s. - enkelte personer gøres ansvarlige for sociale fænomener, der i virkeligheden har deres grundlag i de objektive samfundsmæssige strukturer og processer. Denne holdning karakteriserer ikke kun arbejderen, men stort set alle samfundsgrupper.⁸

Spørgsmålet er nu, hvordan man kan forstå relationen mellem den dikotome bevidsthed og klassebevidsthed: hvad betyder og udtrykker dette strukturelement i arbejdernes tænkning? Elmar Altvater mener, at den objektive modsætning mellem lønarbejde og kapital potentielt er indeholdt i dikotomien.⁹ På linie hermed betragter O. Negt den dikotome bevidsthed som et udtryk for den objektive modsætning. Ifølge sidstnævnte, kan den resignerede og dikotome tænkemåde hverken forstås som et forfaldsprodukt af den traditionelle, politiske bevidsthed eller som udtryk for en pariamentalitet eller et individuelt forlis, men snarere som en bevidsthed med »intentioner mod klassebevidsthed«: classesamfundets objektive polarisering manifesterer sig i dette strukturelement på den praktiske følelses trin:

Det Hegel kalder en 'praktisk følelse', går i skikkelse af det bestemmende ønske om ikke længere at ville være arbejder igen hos arbejderne i samtlige ytringer, som vedrører den subjektive bestridelse af arbejderens totalsituation. En 'praktisk følelse' omfatter ifølge sin natur allerede fornuftens indhold, et engagement over for det givne, men vel at mærke kun som et umiddelbart, naturligt og subjektivt indhold, der først kan opnå form af almenhed og nødvendighed, objektivitet og sandhed gennem videnskabelig bevidsthed.¹⁰

Negt mener, at man med sikkerhed kan slutte ud fra det foreliggende empiriske materiale angående arbejderens 'politiske apati', lønutilfredshed etc., at arbejderen af idag lever i en permanent spænding mellem følelsen af sine sociale livsbetingelsers uafvendelighed og ønsket om ikke længere at skulle være arbejder, og at denne spænding vokser i samme udstrækning, som udviklingen af produktivkræfterne øger modsætningen mellem den private disposition over produktionsmidlerne og samfundsmæssig produktionsmåde på den ene side, mens arbejderens villighed til at identificere sig med arbejderbevægelsens traditionelle mål på den anden side slækkes.¹¹

Denne modsætning: han vil ikke længere være arbejder og kan dog ikke befri sig for følelsen af altid at skulle være det, bestemmer såvel arbejderens interesser som samfundsbillede. Han har en praktisk følelse af, at han er den udbyttede og hører blandt de undertrykte her i samfundet: han ved det kun som noget »umiddelbart« og »naturligt« d.v.s. han kan endnu ikke gennem *egne* udtryksformer give udtryk for sin erkendelse og interesse i en almen og

8. M. Teschner: Zum Verhältnis von Betriebsklima und Arbeitsorganisation. Frankfurt/M 1961, s. 44f.

9. E. Altvater: Produktive und unproduktive Arbeit als Kampfbegriffe, i: Sozialistische Politik, nr. 8 1970, s. 62.

10. O. Negt: Soziologische Phantasie und exemplarisches Lernen. Frankfurt/M 1971, s. 56.

11. Ibid., s. 33.

nødvendig form. Dette hænger sammen med bl.a. sprogets store betydning for organiseringen af erfaringer og forestillingsindhold (politiske indstillinger, samfundsbilledet, fortolkningen af interesser og behov, målforestillinger). Den erfaring om arbejdetilværelsens trøstesløshed, der begynder i familien, skolen og som fortsætter i fabrikken, kan kun vanskeligt udtrykkes ved hjælp af det 'offentlige sprog'¹², som arbejderens er henvist til at bruge i sin begrebsdannelse, sit ordvalg og i sin sætningsopbygning. Sprogformens mangel på logisk kompleksitet har således først og fremmest en række logiske følger for brugeren af dette sprog: et lavt begrebsniveau, der begunstiger deskriptiv tænkning, en preference for det aktuelt givne, en orientering mod lav kausalitetsgrad og mod personer, ting og begivenheder snarere end mod strukturer, processer og mere komplekse sagsforhold. Der får arbejderens oftest formuleringsvanskeligheder, selv når han overfor andre skal beskrive sin umiddelbare erfaringsverden - en vanskelighed, der tiltager i samme omfang, som hans tænkning fjerner sig fra denne. Dertil kommer, at det offentlige sprog er et såkaldt implicit sprog, hvor de sproglige ytringer primært opfylder den funktion at bekræfte og udvide den sociale kommunikation, men hvor betydningen af det individuelt mente derimod ikkefattes sprogligt og dermed begrebsmæssigt: arbejderens får derfor vanskeligheder med at udtrykke sine individuelle erfaringer med samfundsmæssige og individuelle konflikter. Disse sprogligt betingede vanskeligheder medfører nu, at arbejderens ofte må gribe til stereotype standardformuleringer, når han overfor andre forsøger at udtrykke sine erfaringer og interesser. Disse stereotyper, der især tilbydes af massemediernes, indeholder forestillinger om samfundsmæssige forhold og historiske sammenhænge, og tilbyder endvidere »forklaringer« på arbejderens situation idag: »det har aldrig været anderledes, nogle bestemmer, de andre må adlyde og indordne sig«, »dem, der er noget, har også noget at skulle have sagt«, »den kloge narrer den mindre kloge« osv.

Denne »binding« af følelser, frygt, håb og forventninger til stereotyper, er med til at blokere arbejderens erkendelse om egne interesser. (Dette gælder dog ikke uden videre i de tilfælde, hvor stereotyperne udtrykker arbejderbevægelsens kollektive erfaringer - jvf. senere under social topik'). Men til grund for denne gripen tilbage til stereotyper ligger et frigørende potentiale, for så vidt der er tale om et selvstændigt forsøg på at begribe de virkelige forhold, sådan som de er, altså et forsøg på ved hjælp af fornuften at vinde indsigt i den historiske proces og i vor samfundsordens antagonistiske karakter, som forhindrer såvel hans som andres fornuftige og tilfredsstillende samliv. Dog er også selve forsøget modsætningsfyldt for så vidt det nok angiver vejen, der fører til en forståelse af virkeligheden, men denne vej søges over simplificeringer, d.v.s. ved hjælp af et urealistisk, ideologisk verdensbillede. Dette sidstnævnte »ønske om simplificering« kan ikke

12. B. Bernstein: A public Language: some Sociological implications of a Linguistic form, i: The British Journal of Sociology (X) 1959.

betragtes som værende et oprindeligt behov, men må snarere ses som et resultat af arbejdernes defensive erfaringer med den borgerlige offentlighed.¹³

Denne tvetydighed i arbejdernes forsøg på at begribe de virkelige sociale forhold, og som altså yderligere kompliceres af det forhold, at hans egen aktivitet »tildækkes« af de ovennævnte stereotyper, vedrører hele arbejderens sociale adfærd.

II. Afsnit

Årsagerne til samfundsbilledets dikotome karakter og resignative moment

Man kunne nu stille sig spørgsmålet, hvorfor det førnævnte frigørende behov, hvis realisering gennem erfaringsunderbyggede kollektive aktioner i sidste ende ville betyde lønarbejdets ophævelse, hvorfor dette behov ikke kan manifestere sig i en form (organisation etc.), der korresponderer med sit indhold. Dette spørgsmål tages op senere under »vilde strejker« og »arbejderkollektivet«. Et andet vigtigt spørgsmål er, *hvorfor* den typiske arbejder' af idag føler sig afmægtig og har resigneret, opgivet håbet om ændringer af livsbetingelser. Hvorfor han betragter dikotomien som uafvendelig, som udtryk for en naturlov, som noget man ikke kan ændre gennem egenvirksomhed indenfor rammerne af en kollektiv aktion?

Det giver sig selv, at dette sidste spørgsmål er af afgørende betydning for ens forsøg på at etablere en forbindelse mellem teori og praxis. Hvis man fx. kom frem til den opfattelse, at afmægtighedsfølelsen og resignationen hang sammen med den tekniske/teknologiske udvikling i produktionsprocessen, ville der ikke være grund til at »tilsmudse« Teorien, ved at anvende den i en eller anden historisk aktionssammenhæng. (Den rene teoris politiske abstinens). Finder man derimod ud af, at der er tale om historiske og dermed foranderlige sociale forhold, ville ens politiske interesser - gennem teorien og dens objektivering (arbejderblade, - rapporter, arbejderoplysningspraxis etc.) - kunne manifestere sig i en eller anden aktionssammenhæng (organisation, gruppering, etc.).

Den teknologiske determinisme

Den *teknologiske determinisme*, som bl.a. Blauner¹⁴ er talsmand for, hælder til den anskuelse, at den tekniske/teknologiske udvikling automatisk (med objektiv nødvendighed) medfører en given bevidsthed om sig selv og samfundet.

13. O. Negt/A. Kluge: Öffentlichkeit und Erfahrung. Zur Organisationsanalyse von bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit. Frankfurt/M 1972, s. 81.

14. R. Blauner: Alienation and freedom. Chicago & London 1964.

Blauner har undersøgt, hvorledes arbejdsprocessens teknologiske og sociale organisation, som erfaringsbetingelser for arbejderen, determinerer hans erfaringer med følelser såsom kontrol over det umiddelbare arbejdsforløb resp. dominerende, mening i arbejdet resp. nyttesløshed, hans følelse af social forbindelse resp. isolation og endelig hans følelse af spontan involvering resp. desengagement og utilfredshed.¹⁵ Han finder frem til, at disse erfaringsaspekter hænger sammen med produktionsmåden på en sådan måde, at »fremmedgørelsen« bliver minimal i den håndværksmæssige og automatiserede produktion (typografer resp. kemiarbejdere), men derimod høj i den maskinbestemte produktion og samlebåndsproduktionen (tekstilarbejdere resp. automobilarbejdere).

Blauners position tager imidlertid ikke højde for, at produktionsprocessen under kapitalistiske produktionsforhold har to aspekter, at produktionsprocessen må anskues som en enhed af arbejdsproces og værdiskabende proces: dels er den materielle arbejdsproces en formålsrettet aktivitet med sigte på fremstilling af brugsværdier til opfyldelse af menneskelige behov, og dels er den middel i kapitalens merværdiproduktion. Denne dobbeltsidighed af selve produktionsprocessen bevirker, at også ledelsen i den enkelte fabrik bliver dobbeltsidig efter sit væsen, nemlig

ikke blot en funktion, der udspringer af den samfundsmæssige arbejdsproces' natur og derfor henhørende til og særegen for den, den er tillige en samfundsmæssig arbejdsproces' udbytningsfunktion, og den er derfor betinget af den uundgåelige antagonisme mellem udbyteren og råmaterialet for hans udbytning¹⁶.

Det er derfor ikke alene, endsige primært, arbejdsprocessens teknologiske og sociale organisation, der konstituerer erfaringsbetingelser for arbejderen, men derimod denne objektive modsætning mellem på den ene side kapitalisten og dennes repræsentanter, der primært er interesserede i en forøgelse af den indskudte kapital, og på den anden side arbejderne, som er interesserede i at beskytte, bevare og udfolde deres egne produktive kræfter.

Heller ikke den automatiserede produktion vil ændre på dette forhold: Strukturforandringerne i industrien vil nok afskaffe de mest stupide, repetitive arbejdsformer og -forløb i kooperationen, og dermed også give producenterne muligheder for større kontrol over det umiddelbare arbejdsforhold, større muligheder for at få et meningsfuldt arbejde, men kan identificere sig med. Men de vil ikke ophæve den form ved arbejdsprocessen, der er bestemt af kapitalens forøgelsesinteresser, og som fortsat vil konstituere erfaringsbetingelser for de højt kvalificerede arbejdere (ingeniører, teknikere).

Den omtalte form ved arbejdsprocessen, resulterer nødvendigvis i såkaldte *strukturelle konflikter*, der optræder på såvel et samfundsmæssigt plan som i

15. Ibid., s. 7.

16. K. Marx: Kapitalen. København 1971, s. 493.

den enkelte virksomhed og har en afgørende betydning for udviklingen af arbejderens kollektive selvbevidsthed: netop sådanne konflikter med andre grupper skaber en kollektiv bevidsthed, en bevidsthed om interesse modsætningen mellem arbejdergruppen og virksomhedsledelsen.

Arbejderklassens historiske nederlag

I Proletar! har K. Schmidt argumenteret for en *historisk* forklaring på arbejderens resignation og afmagtsfølelse. Han vender sig udtrykkelig mod den anskuelse, at det skulle være selve den store industris indførelse, der er årsagen til »arbejderbevægelsens åbenbare krise«, at afmagtsfølelsen og resignationen altså skulle hænge sammen med det forhold, at det i storindustrien bliver selve maskinsystemet, der behersker arbejderen og dikterer dennes bevægelse og Kooperationen.¹⁷

K. Schmidts udgangspunkt er den såkaldte »Tayloristiske« offensiv mod arbejderbevægelsen omkring 1880. Hensigten med denne offensiv var at hente merværdi til den trængende kapitalakkumulation ved at fratage arbejderne al vigtig beslutningstagen og planlægning, som kan påvirke størrelsen af fabrikkens produktion¹⁸), ved at arbejdsdelingen mellem intellektuelt og fysisk arbejde skulle føres ud i sin ekstrem. Denne offensiv fandt imidlertid sin grænse i sin daværende produktionsmåde, som var karakteriseret ved, at enkelte faglærte arbejdere betjente enkelte maskiner (fx. en drejebænk), og det var derfor, når alt kommer til alt, den enkelte arbejder, der havde det afgørende ord at skulle have sagt om, hvorledes tingene skulle klares, og de kunne også selv regulere arbejdsintensiteten. De satte sig derfor aktivt til modværg overfor Taylors forsøg på at forværre deres arbejdsbetingelser, som ville være den praktiske konsekvens af forslaget om at føre arbejdsfordelingen mellem intellektuelt og fysisk arbejde ud i sin ekstrem.

Da den »Tayloristiske« offensiv således fandt sin effektivitetsgrænse i den daværende dominerende produktionsmåde og dels arbejderens aktive modværg, var nedkæmpelsen af den militante arbejderbevægelse (især i metal- og maskinindustrien) en afgørende forudsætning for, at det Tayloristiske princip kunne føres ud i sin fulde logiske konsekvens, d.v.s. at den moderne storindustri kunne blive den dominerende produktionsmåde og dermed hente relativ merværdi til den hårdt trængende kapitalakkumulation. Denne klassekamp strakte sig over 40 år (1880-1920'erne) og endte med arbejderklassens nederlag i det verdenshistoriske opgør i den Første Verdenskrigs sidste år og i de første efterkrigsår. Den efterfølgende krise, desorganisering, desintegration og fragmentering skabte dermed betingelserne for den moderne industris sejrsgang. I sidste halvdel af 1920'erne slog den moderne storindustri igennem i Vesteuropa. For arbejderklassens medlemmer betød dette en radikal forværring af deres arbejdsbetingelser: den moderne storindustris integrerede system af specialmaskiner,

17. K. Schmidt: Den moderne storindustri og arbejderbevægelsens krise, i: Proletar nr. 3 nov. 1972, s. 6.

18. Ibid., s. 6-8.

fratog arbejderen den føromtalte selvbestemmelse i arbejdsprocessen. Specialmaskinernes indbyrdes samarbejde besørges og reguleres nu af transportbåndet, og maskinsystemet dikterer ligeledes den enkelte arbejders arbejdstempo.

Man kan sammenfatte K. Schmidts position således: den resignation og afmagtsfølelse, som en række sociologiske undersøgelser fra 1950'erne har kunnet konstatere blandt flertallet af industriarbejdere, skyldes ikke den moderne storindustris indførelse, d.v.s. det forhold, at det nu bliver maskinsystemet, der behersker arbejderen og dikterer dennes bevægelser og Kooperationen, men snarere arbejderklassens historiske nederlag. Den moderne storindustri har ikke engang cementeret dette nederlag. Afmagtsfølelsen og resignationen er snarere blevet cementeret af en række nye historiske nederlag: det kommunistiske partis forvandling (Stalin-perioden), den socialdemokratiske reformismes totale fallit overfor det kapitalistiske systems kriser, den facsistiske kontrarevolution og dens ødelæggelse af arbejderbevægelsens faglige organisationer, den Anden Verdenskrig og den efterfølgende besættelse, den Kolde Krig og den begyndende højkonjunktur i 50'erne:

Størstedelen af de arbejdere, der havde været igennem disse omvæltninger, og som nu stod absolut desorganiseret følte sig magtesløse, var modløse og hengav sig til privatlivets nydelser¹⁹.

Derfor kunne Popitz da også konstatere, at arbejderen i 1950'erne nok så samfundet som en dikotomi, d.v.s. som et klassesamfund, men at det store flertal endvidere betragtede samfundets opdeling i »de øverste« og »de underste« som *uafvendelig*, noget man ikke kunne ændre på.

Heller ikke af automationen forventer K. Schmidt sig noget særligt. Automationen indebærer i virkeligheden en radikal forværring af arbejdsbetingelserne, og er blot et nyt angreb på arbejderklassen, thi som altid er maskinerne midler til produktion af merværdi. Kun produktionens »flaskehalse« automatiseres og de nye arbejdsfunktioner (montage, vedligeholdelse etc.) forbliver atypiske. Størstedelen af produktionssystemet forbliver uændret - kun tempoet skrues yderligere op.

Positionens styrke er dens historiske perspektiv - klassekamperspektivet. Den inddrager en række historiske nederlag - såvel nationale som internationale -, der ikke har tilført arbejderklassen nye erfaringer, men snarere destrueret allerede gennem tidligere aktioner vundne erfaringer, d.v.s. bevirket et tab af proletarisk historiebevidsthed. Arbejderklassens traditioner, som indeholder positive og negative elementer, d.v.s. som er en historie med højdepunkter og nederlag, har en afgørende betydning for arbejdernes kollektive selvbevidsthed (-vurdering) for så vidt det er sandsynligt, at en gruppe, der ikke kender én - i en eller anden forstand - heroisk fortid, men kun kan se tilbage på nederlag, - at en sådan gruppe også vil *resignere* overfor fremtiden! I denne resignative holdning, der ofte udtrykkes i standardformuleringer såsom: »Vi arbejdere forbliver altid de dumme,

19. Ibid., s. 5.

derved kan intet ændres, - kapitalen er for stærk«, ligger også en kollektiv selv-vurdering. Den har afgørende indflydelse på deres handlen resp. ikke-handlen, og dermed også for deres politiske bevidsthed og klassebevidsthed.

Tilbage bliver spørgsmålet, hvorvidt alle nederlag fører til destruktive erfaringer af ovennævnte art. Om nederlag ikke også kan resultere i frigørende erfaringer i den forstand, at de ikke forsvinder i og med, at nederlaget er en kendsgerning, men indgår i arbejderklassens efterfølgende erfaringsdannelse (gennem aktioner etc.). Problemet skal blot antydes i denne sammenhæng. Måske forholder det sig sådan, at det alene er historisk udsigtsløse kampe, d.v.s. kampe, der aldrig burde være taget op, da de ikke havde en materiel og afviselig basis, og kampe med fejlagtigt afstukkede mål, som aldrig vil kunne forbedre den samfundsmæssige erfaring og massernes færdighed til at organisere erfaringer. At kampene alligevel blev taget op, kan skyldes massernes eller ledernes forkerte vurdering af den materielle totalsammenhæng.²⁰

Positionens svaghed er imidlertid, at den underkender betydningen af selve den specifikke objektverden, der møder arbejderens adfærd og hans bevidsthed om denne adfærd? Har den moderne storindustri's extreme arbejdsdeling, som bevirker, »at flertallet af arbejderens produktive aktivitet er blevet reduceret til tom, abstrakt aktivitet, til et vedhæng til maskinerne, og at dens sammenhæng med de andre arbejderes aktivitet er fastlagt i maskineriet, altså fremmedbestemt«²¹ - har hele denne specifikke objektverden ingen betydning for arbejderens adfærd og hans bevidsthed om samme. Og hvis der virkelig kan konstateres empiriske sammenhænge mellem selve det konkrete arbejde i fabrikken og bevidsthedsformer, hvilken betydning har det da for udviklingen af en politisk bevidsthed? Spørgsmålene skal søges besvaret ved en inddragelse af V. Borgs undersøgelse af sammenhængen mellem det industrielle arbejdes udvikling og arbejderbevidsthed.

Den store industri's fremmedbestemte kooperationsform

V. Borg finder frem til, at den dikotome bevidsthed kan betragtes som et udtryk for den objektive modsætning mellem kapital og lønarbejde, som konstitueres i og med kapitalens formelle og reale underordning af arbejdet.²² Det skal udbydes nærmere.

20. O. Negt/A. Kluge: Öffentlichkeit und Erfahrung. Zur organisationsanalyse von bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit. Frankfurt/M 1972, s. 403.

21. V. Borg: Industrierarbejde og arbejderbevidsthed. København 1971, s. 49.

22. Med »kapitalens formelle underordning af arbejdet« menes det forhold, at kapitalen ved overgangen fra feudalsamfundet til det kapitalistiske samfund overtager de produktionsmåder, som forefindes i feudalsamfundet, uden at ændre ved selve arbejdets karakter. På basis af denne formelle underordning udvikles »kapitalens reale underordning af arbejdet«: kapitalens selvforøgelse sker nu primært gennem en ændring af selve arbejdsprocessen, ved fuld udnyttelse af arbejdsdeling anvendelse af maskiner og udvikling af kooperationen. Se V. Borg: Industrierarbejde og arbejderbevidsthed, kap. 2 og 3.

Under den store industri henter den altid trængende kapitalakkumulation sin merværdi ved at ændre selve arbejdsprocessen, hvorved enkeltkapitalen skaber sine egne betingelser for den videre kapitaltilvækst. Arbejdsprocessen ændres nu først og fremmest ved at Kooperationen udvikles. *Kooperationen* er den form arbejdet antager, når mange arbejder planmæssigt side om side eller i fællesskab i samme produktionsprocesser: der er ikke tale om en øgning i de individuelle arbejderes produktivkraft, d.v.s. deres formåen til, gennem deres individuelle arbejder og under anvendelse af bestemte produktionsmidler og en deraf betinget samarbejdsart, at fremstille materielle midler til tilfredsstillelse af samfundsmæssige livsbehov, der er derimod tale om en ny produktivkraft, en kollektiv kraft, en fra første færd af *samfundsmæssige produktivkraft*. Under kapitalistiske produktionsforhold fremtræder denne nye kraftpotens imidlertid som en produktivkraft, der er kapitalen naturgivet, som kapitalens iboende produktivkraft, og ikke som en kraft, der udspringer af det samfundsmæssige arbejdes forøgede produktivitet. Producenterne forholder sig ikke til den kooperative kraft som deres egen bevidste kollektive kraft. Dette skyldes to forhold, nemlig dels, at den samfundsmæssige produktivkraft ikke koster kapitalen noget - kapitalisten betaler jo kun værdien af de enkelte arbejds kræfter -, og dels, at Kooperationen ikke udvikles af arbejderne i fællesskab, da de uafhængigt af hinanden og enkeltvis indtræder i et forhold til samme kapital, men ikke til hinanden: Deres Kooperation begynder først i arbejdsprocessen, men i arbejdsprocessen er de allerede ophørt med at være deres egne herrer.²³

Den revolutionære pointe i Marx' begreb 'produktivkraft', og herunder altså også Kooperationen, består nu i påvisningen af, at der i løbet af samfundets (produktionens) udvikling vil ske en uophørlig forøgelse af den nye kraftpotens, af den kollektive, samfundsmæssige produktivkraft. På linie hermed kan endda selve den *revolutionære arbejderklasse* betragtes som en materiel produktivkraft, for så vidt den gennembryder de hindringer, den kapitalistiske vareproduktion sætter for produktivkræfternes udvikling, erstatter den borgerlige arbejdsdelings ufuldkomne former med en direkte socialistisk socialisering og dermed egentlig først fuldt ud virkeliggør den nye kraftpotens, der allerede dynamisk er indeholdt i det samfundsmæssige arbejde.²⁴

Vi sagde før at kapitalforøgelsen i den store industri skete ved en ændring af selve arbejdsprocessen. Den store industri ændrer nu arbejdsprocessen ved at føre arbejdsdelingen mellem intellektuelt og fysisk arbejde ud i sit ekstrem, og ved at anvende maskinsystemer, der betinger Kooperationen.

Medens det i håndværksproduktionen er arbejderens, der bevæger værktøjet, underordnes hans aktivitet i den store industri maskineriets rytme og tempo. Både den enkelte arbejders arbejde og arbejderens Kooperation er fastlagt i

23. K. Marx: Kapitalen. København 1971, s. 495f.

24. K. Korsch: K. Marx. Frankfurt/M 1971, s. 168.

maskinsystemet. Popitz o.a. har givet en nærmere karakteristik af den store industris typiske kooperationsform (= den strukturelle kooperation), som de enkelte arbejdere, foruden de objektive arbejdsbetingelser, konfronteres med, når de træder ind i produktionsprocessen:²⁵

1. Den strukturelle kooperation fastlægger ikke alene en given arbejdsdeling, men fastlægger og formidler også arbejdernes kooperation. Arbejderne arbejder ikke direkte med hinanden, men indirekte, formidlet over (gennem) selve det tekniske anlæg. (jvf. fx. en samlebandsproduktion).

2. Den enkelte arbejders bevægelighed er vidtgående begrænset, da selve det tekniske anlæg foreskriver en fast systematik i arbejdspladsernes indbyrdes forhold.

Arbejdernes muligheder for at fordele arbejdet mellem sig, bliver (er) minimale, da selve det tekniske anlæg foreskriver en fast opdeling af arbejdsopgaver. Hver enkelt arbejder har en skarpt afgrænset funktion i arbejdsprocessen. Arbejdsdelingen er altså i princippet uophævelig.

4. Også i tidsmæssig henseende er den enkelte arbejders arbejde i høj grad determineret, da selve det tekniske anlæg foreskriver en bestemt tidsfølge for arbejdsfunktionerne.

5. Arbejderne kan ikke uden videre hjælpe hinanden i løsningen af deres individuelle arbejdsopgaver, men kun indirekte ved fx. at korrigere andres fejl gennem en kvalitativ ændring i ens egen arbejdsproces (-operation).

Arbejdet i en sådan kooperationsform er dels præget af stupide og repetitive arbejdsoperationer og arbejdsløb, da arbejdet af ingeniører og teknikere er blevet nedbrudt til dets mest simple operationer. For de enkelte arbejdere betyder dette, at deres færdigheder (planlægnings- og kontrolfærdigheder) begrænses. Men derudover er arbejdet i en sådan kooperationsform samtidig præget af et enormt tempo. Maskinsystemets (fx. et samlebands) hastighed, som arbejderne selvfølgelig ikke kontrollerer i en kapitalistisk virksomhed, bestemmer arbejderens bevægelser hele arbejdsdagen. Det er da også dette aspekt ved arbejdet, som de fleste arbejdere hader mest: »Det er ikke ensformigheden, det er tempoet, tempoet, tempoet«. Arbejderne under den store industris kooperationsform, betragter da også gennemgående deres arbejde som en plage, som slid og brug af energi, og ikke som deres egen produktive aktivitet, ikke som noget de kan identificere sig med. Deres krav om ændringer i arbejdsprocessen angår først og fremmest mindre belastende arbejde og højere løn.²⁶

Den dikotome bevidsthed betragtes nu af Borg som et resultat af lønarbejdernes fælles erfaringer gennem mange år under den store industris kooperationsform. Netop det faktum, at alle arbejdere under den store industris fremmedbestemte

25. H. Popitz o.a.: Technik und Industriearbeit. Tübingen 1957. Se også V. Borg: industriarbejde og arbejderbevidsthed, s. 27ff.

26. V. Borg: Industriarbejde og arbejderbevidsthed, kap. 4 og 5.

kooperationsform indtager positioner under hierakiet og overvejende udøver rent udførende arbejde bevirker, at deres bevidsthed - i modsætning til funktionærenes hierakisk bestemte bevidsthed - bliver dikotomisk: ud fra denne position er »verdenen« faktisk inddelt i to områder, et »oven« og »neden«. Den dikotome bevidsthed viderefremmes til de enkelte arbejdere gennem opdragelsen i arbejderfamilier og deres deltagelse i arbejderkollektivet i virksomhederne.²⁷

Efter således at have karakteriseret erfaringsbetingelserne for arbejderne under den store industris fremmedbestemte kooperationsform, hvor arbejderens produktive aktivitet gennemgående er blevet reduceret til et vedhæng til maskinen og hvor dens sammenhæng med de andre arbejderes aktivitet er fastlagt i maskineriet, altså fremmedbestemt, skal vi gå over til at omtale arbejderens erfaringer med konflikter, som er uløseligt forbundet med arbejdet i denne kooperationsform.

I indledningen sagde vi, at enkeltkapitalen henter sin videre kapitaltilvækst ved at ændre selve arbejdsprocessen.

Men jo mere kapitalen forøges, jo vanskeligere bliver den videre forøgelse i samme tempo. Dette medfører, at der i det kapitalistiske samfund med jævne mellemrum forekommer kriser, depressioner eller lavkonjunkturer med en lavere økonomisk vækst... Disse modsætninger mellem den stadige stigning i arbejdets produktivitet og i dets intensitet på den ene side og de tilbagevendende kriser, depressioner, og lavkonjunkturer på den anden side giver sig udtryk i tiltagende konflikter i produktionsprocessen.²⁸

Den enkelte kapitalist er nemlig i og med de øvrige kapitalers konkurrence og vanskelighederne med at bevare den samme takt i værdiforøgelsen, tvunget til at nedskære omkostningerne ved produktionen, d.v.s. for at forøge udbytningen ved at rationalisere yderligere, ved at forøge arbejdstempoet, ved at foretage afskedigelser, lønsænkninger, endnu strengere kontrol over arbejderne o.l. Dette øgede tryk mod arbejderne, dette angreb mod arbejdskraften, tvinger dem til at gøre modstand for at forsvare deres interesser. Konflikten i den kapitalistiske produktionsproces kan antage former såsom »den organiserede produktionsbegrænsning«, »en vild strejke«, »sabotage«, »fabriksbesættelse«, »arbejd-efter-reglerne« o.l. Imidlertid har arbejdernes muligheder for at gøre og organisere erfaringer med konflikter hidtil været begrænsede,

da lønarbejdernes selvvirksomhed gennem mange år er blevet behersket af bureaukratiserede fagforeninger og partier i samarbejde med borgerklassen og staten. Ved at arbejderne er blevet forhindret i ved selvvirksomhed at opnå erfaringer om deres egen styrke, er magtesløsheden, resignationen og bevidstheden om »dem der oppes« uovervindelige magt blevet bekræftet gang på gang.²⁹

27. Ibid., s. 49.

28. Ibid., s. 30.

29. Ibid., s. 50.

På den anden side kan den dikotome bevidsthed også fremover kun overvindes gennem de daglige konflikter i virksomheden. Kun arbejderklassens egen førte klassekamp kan være deres læremester.

Diskussion

Medens Blauners teknologiske determinisme, der består i antagelsen om en retlinet sammenhæng mellem den tekniske/teknologiske udvikling i produktionsprocessen og arbejderens »fremmedgørelse«, på det bestemteste må afvises, har K. Schmidts konsekvent historiske standpunkt den fordel, at den ser arbejderens dikotome bevidsthed som et resultat af arbejderklassens såvel nationale som internationale klassekamperfaringer. Da han imidlertid ligeså konsekvent abstraherer fra den betydning, som selve den materielle produktionssammenhængs specifikke objektverden har for arbejderens adfærd og bevidsthed om samme, havner han uværgerligt i den teknologiske determinismes velkendte modpol: *voluntarismen*, problemet om, hvorledes en arbejdermasse konstituerer sig som en klasse for sig selv, ledes dens objektive tilskrevne interessessituation bliver dens virkelige interesser, som den effektivt sætter igennem over for såvel kapitalistklassen som staten, - dette afgørende problem reduceres af K. Schmidt til det han kalder praktisk-politiske problemer, nemlig: opbygning af en bred militant arbejderbevægelse og opbygning af et rodfæstet og handlekraftigt revolutionært arbejderparti.³⁰ Ud af »revolutions-modellen« falder arbejdernes *selverfaringer*. Det skal uddybes nærmere.

Som tidligere omtalt, er K. Schmidt af den opfattelse, at den store industris kooperationsform hverken er årsagen til eller har cementeret »arbejderbevægelsens krise«, således, som den kommer til udtryk i det forhold, at flertallet af arbejderne føler sig afmægtige, resignerede og har opgivet håbet om ændringer af deres livsbetingelser: dels indtrådte arbejderbevægelsens krise allerede omkring 1920, medens den store industris strukturelle Kooperation først blev almen i Vesteuropa omkring 1930, og dels har den moderne storindustris højborg: den amerikanske automobilindustri, modbevist al snak om passivisering af arbejderne, da den »har været skueplads for en offensiv og militant arbejderbevægelse, hvis lige man skal lede længe efter.«

Hvad angår det første argument, vil alene en grundig historisk analyse og rekonstruktion af situationen før, under og efter 1. Verdenskrig kunne afgøre, hvorvidt den resignation og afmagtsfølelse, som bl.a. Popitz kunne konstatere i 50'erne, nu virkelig kun har sit grundlag i det verdenshistoriske nederlag. K. Schmidt leverer ikke selv en sådan analyse, og indtil videre må vi altså vente med at afgøre dette spørgsmål. Dog kan man allerede nu stille det krav, at analysen måtte inddrage *den materielle totalsammenhæng*, d.v.s. ikke alene partiernes og organisationernes udvikling mod reformismen, men også hele den materielle produktions erfaringsbetingelser: det kunne jo være, at det for-

30. K. Schmidt: Den moderne storindustri... s. 10.

hold, »at det store flertal blandt arbejderne i Vesteuropa... nærede urokkelige og skæbnesvangre illusioner om en »statskapitalistisk« udviklings velsignelser«, hvilket gav udfaldet, hang sammen med deres erfaringer i den materielle produktion! M. Vester³¹, der har foretaget grundige undersøgelser af den engelske industris og arbejderklassens udvikling i perioden 1792-1848, har kunnet konstatere en sådan sammenhæng: datidens forskellige kontrasterende »orienteringer« blev repræsenteret og udviklet af bestemte sociale grupper, således at de individuelt producerende havde en tendens til at udvikle restaurative utopier, der skulle virkeliggøres politisk, og som indebar en tilbagevenden til før-industrielle tilstande, medens kooperativt producerende grupper kunne associere sig økonomisk og udvikle industrielle utopier, der skulle virkeliggøres gennem direkte økonomiske aktioner, og som indebar en bibeholdelse af den industrielle produktionsmåde, men en ændring af produktionsforholdene.

Men lad os se lidt nærmere på K. Schmidts andet argument, der går ud på, at selve den store industris Kooperation, som for »flertallet« af arbejderne har betydet, at deres »produktive aktivitet er blevet reduceret til tom, abstrakt aktivitet, til et vedhæng til maskinerne, og dens sammenhæng med de andre arbejderes aktivitet er fastlagt i maskineriet, altså fremmedbestemt« - at selve denne materielle kendsgerning intet som helst har at gøre med arbejderens afmagtsfølelse og deres resignation overfor de livsbetingelser, som klassesamfundet sætter for arbejderklassens medlemmer.

Ud fra et virkelig materialistisk standpunkt er denne antagelse absurd, og må i egentlig forstand virke som en kniv i ryggen på de arbejdere, der dagligt og i årevis har erfaret vold, undertrykkelse, udbytning og fremmedgørelse i den materielle produktion, og for hvem indskrænkelsen af livsmuligheder og bevægelsesfrihed har en umiddelbar, materiel og sanseligt anskuelig evidens! Kun en venstre-intellektuel, hvis livssammenhænge overvejende ligger udenfor den materielle produktion i industrien, kan med et par pennestrøg fraskrive arbejderens *selverfaringer* med arbejdet enhver betydning for deres politiske bevidsthed og praktisk-politiske engagement:

Arbejdet er ikke egnet for mennesker, kun for robotter, det er akkordarbejde og forlanger derfor mere end fysisk anstrengelse, nemlig nervemæssig anstrengelse, med andre ord:

det virker negativt på det menneskelige nervesystem. Det er morderisk arbejde, som ødelægger livet for en mand og ungdommen for de unge.

Jeg synes, at det gør en til automat, frarøver en sin personlighed, blokerer ethvert initiativ.

Jeg er blevet maskine, som en robot. Jeg arbejder ved pressen på bånd nr. 27. Dybere ned i helvedet kan jeg ikke komme.

31. M. Vester: Die Entstehung des Proletariats als Lernprozess. Frankfurt/M 1970. Se også dette arbejde s. 7f.

V. Borg: industriarbejde og arbejderbevidsthed, s. 95.

Modbydeligt. Min maskine har i det mindste et nummer, men jeg... ikke engang det.

Det er tilstrækkeligt med et ord: FIAT = udbytning, træthed, underkastelse. Jeg synes, vi kun er en mekanisme i produktionens maskineri, som de lader løbe for fuld kraft, eller kun et led i produktionskæden, som de ganske enkelt udskifter, når det ikke fungerer.

I disse vurderinger af deres eget arbejde, hvad det gør ved dem, udtrykker Fiat-arbejderne deres konkrete erfaringer med ufrihed, d.v.s. med indskrænkelsen af deres faktiske, fysiske bevægelsesspillerum, deres erfaringer med maskinen som noget, der dagligt udøver tryk og tvang på arbejdernes liv, som noget, der fremstår som en fremmed magt, der behersker såvel ham som de andre arbejdere og anvender dem til at producere. At langt det overvejende flertal af arbejderne nødvendigvis må gøre sådanne erfaringer bliver forståeligt, når man betænker de *erfaringsbetingelser*, som den strukturelle Kooperation konstituerer for arbejderne. De fleste arbejdere tilbringer nemlig størstedelen af deres vågne liv på en arbejderplads, der er fast afgrænset, og som indskrænker deres bevægelsesfrihed: den enkelte arbejdsplads' arbejdsoperationen, dens såvel rumlige som tidsmæssige dimension, er vidtgående bestemt af maskinsystemet. Fabrikens rumlige område som helhed unddrager sig dermed arbejdernes umiddelbare, anskuelige erfaringsverden (oplevelses-). Kun visse grupper såsom mestre, formænd, tillidsmænd, sikkerhedsrepræsentanter, de såkaldte »springere« eller »afløser« ved et samlebånd, kan - og må ofte nødvendigvis - skaffe sig et overblik over fabrikens område som helhed. Men flertallet af arbejderne er hele dagen *bundet* til en del af fabrikens totalmaskineri, det fremtræder kun fragmentarisk for dem. Alene dette faktum repræsenterer en enorm blokering: da maskineriet ikke kan opleves og erfares som helhed, fremtræder det for flertallet af arbejderne som en fremmed magt, antager form af en mystificeret objektverden. »En undersøgelse af de idag aktive politiske arbejdere herhjemme ville givetvis vise, at de havde specialjobs, d.v.s. passede fx. en bestemt maskine, eller var såkaldte »springere« ved et samlebånd.»

Vejen fra den ovennævnte indskrænkede erfaringsbasis til arbejdernes oplevelse af kapitalmystifikationen er ikke lang, altså til det forhold, at kapitalen i arbejdernes oplevelse fremstår som en fremmed magt, der behersker og kontrollerer dem, og ikke som et produkt af deres eget arbejde, og at arbejdets samfundsmæssige produktivkraft, Kooperationens produktivitet, fremstår som kapitalens iboende kraft (produktiv-) og ikke som en kraft, der udspringer af deres egen kollektive kraft.

Heller ikke eksemplerne fra den amerikanske storindustri forklarer noget som helst om flertallet af arbejdernes afmægtighed og resignation. Den kendsgerning, at der i 1919 var 3630 strejker med over 4 millioner deltagere, at der i 1922 var 1,6 millioner strejkende o.s.v. o.s.v. - alle disse strejker kan aldrig være hovedproblemet for en revolutionær bevægelse. Selvfølgelig er de vigtige at beskæftige sig med for så vidt, at arbejderbevægelsen kan uddrage erfaringer

af sådanne på engang spontane og organiserede aktioner, erfaringer med de subjektive og objektive betingelser for kollektiv aktion. Men her kan let ske en proportionsforvrængning! At 1, 2, eller 3 millioner udbyttede arbejdere går i strejke, er hverken i strid med Borgs analyse eller burde undre nogen som helst: ikke den kendsgerning, at den udbyttede strejker eller den sultne stjæler, behøver en særskilt forklaring, men derimod den historiske kendsgerning, at det kun var 1, 2, eller 3 millioner og ikke *flertallet* af de udbyttede arbejdere, der gik i strejke! Dette problem, som er den væsentligste årsag til at mange begrænsede og isolerede strejker nødvendigvis må ende med nederlag, behandles ikke - ja, stilles egentlig ikke engang af K. Schmidt. Når han skal forklare »Flintstrejkens« (1936-) og hele den efterfølgende bevægelses nederlag, anfører han kun desangående, at det altovervejende flertal af amerikanske arbejdere (de militante arbejdere iberegnet) nærede »fatale illusioner om Roosevelt-administrationens statskapitalistiske tendens og hensigter«. Men det virkelig centrale problem er jo, *hvorfor* masserne anså reformistiske løsninger på deres problemer som mulighed, hvorfor de foretrak dem fremfor revolutionære løsninger.

Overvindelse af den dikotome bevidsthed: Arbejderkollektivet

En realistisk vurdering af dikotomiens årsager kræver altså en inddragelse af bl.a. arbejdernes indskrænkede erfaringsbasis under den store industris fremmedbestemte eller hierakiske kooperationsform. Dette betyder selvfølgelig ikke, at arbejdernes adfærd og bevidsthed udelukkende og entydigt bestemmes af arbejdet i den strukturelle kooperation. En sådan antagelse ville man med rette kunne kalde en »extremt objektivistisk teori« eller »uunderbygget objektivistisk spekulation«. ³² I den kapitalistiske produktionsproces opstår der også mekanismer, der tendentielt forvandler arbejdernes faktiske koncentration i produktionsprocessen til en bevidst forening og organisering blandt arbejderne. Under produktionen af den relative merværdi, som er karakteristisk for den store industri, opstår der således specifikke konflikter, som arbejderne reagerer over for ved at organisere kollektive handlinger: derved ophæver de dels den serialisering ³³, der udspringer af, at de uafhængigt af hinanden, når de begynder der i et forhold til samme kapital, men ikke til hinanden, når de begynder deres kooperation i arbejdsprocessen, og dels deres indskrænkede erfaringsbasis og faktiske isolation i den store industris fremmedbestemte kooperationsform. Enkelte arbejdergrupper som fx. vedligeholdelsesarbejdere og »springere« eller afløsere ved et samleband sørger for, at der bliver etableret forbindelser mellem de isolerede arbejdsenheder. Disse uformelle kontakter resulterer i etableringen af et modsystem, der i litteraturen gerne omtales som »arbejderkollektivet«. (S. Lysgård). I Lysgårds undersøgelse af en norsk papirfabrik, talte arbejderne om »os arbejdere« og »be-

32. K. Schmidt: den moderne storindustri... s. 10.

33. Begrebet er præget af J. P. Sartre og betyder »en mangfoldighed af ensomheder«, hvor et fælles objekt (her kapitalisten) etablerer en ydre enhed mellem dem.

driften«, »vi« og de »andre«, hvor bedriften blev opfattet som et system, deres eget kollektivsystem stod i modsætning til og overfor hvem de afskærmede sig og foranstaltede modforholdsregler overfor.³⁴ Arbejdernes uformelt organiserede modsystem er ikke alene et resultat af interessemodsatningen mellem kapital og lønarbejde, men også en aktiv formidlingsinstans for samme: indenfor rammerne af det arbejdsdelte kollektiv formidler nogle af medlemmerne de kollektive erfaringer med aktioner videre til nyankomne medlemmer, andre opsporer og videregiver oplysninger eller håndhæver kollektivets normer, mens andre igen tager initiativet til at organisere nye forholdsregler overfor ledelsen. Gennem disse problemfortolkende processer bevares, videreudvikles og videreformidles en *kollektiv bevidsthed* eller en fælles forståelse af arbejdernes fælles situation på virksomheden. Denne kollektive bevidsthed, der hverken kan opfattes som en slags gennemsnit af de enkelte implicerede arbejders meninger eller behøver at eksistere som manifesterede forestillinger hos hovedparten af arbejderne, virker vejledende på kollektivets organisering af aktioner såsom strejker, trussel om strejker og den bevidst organiserede produktionsbegrænsning, som allerede Taylor havde observeret, og som består i at arbejderne med fuldt overlæg arbejder så langsomt og lidt, som de overhovedet tør, samtidig med at de overfor de overordnede giver det udseende af, at de skam arbejder så hurtigt som overhovedet muligt, fordi de »i nitten ud af tyve industrielle virksomheder opfatter det som værende i direkte modstrid med forskellige 'autoriteter' (formænd, mestre, tillidsmænd o.s.v.), bidrager igen på sin side til videreudviklingen af den kollektive bevidsthed.

Sociologiske undersøgelser har altså vist, at arbejderne overskrider den passive tilstand som de nederste, som de afmægtige under en fremmed magt, ved at organisere kollektive handlinger, og at de udvikler en kollektiv bevidsthed i form af en »vi«-bevidsthed, der gør det muligt for dem at forstå sig selv som del af arbejdergruppen indenfor virksomheden som helhed. Basis for den kollektive bevidsthed er en præstationsbevidsthed, der selv nødvendigvis er forbundet med den kollektive selvbevidsthed, da den enkelte arbejders præstation kun får betydning som en *del* af arbejdergruppen som helhed, når den skal sammenlignes med kapitalens magt: den enkeltes præstation som øltapper eller specialarbejder kan som sådan til enhver tid udskiftes og undværes, hans selvbevidsthed som arbejder bliver med andre ord først samfundsmæssigt betydningsfuld, hvis den indbefatter en selvforståelse som del af arbejdergruppen som helhed. En sådan *kollektiv præstationsbevidsthed*, der indeholdt forestillinger om, dels hvad arbejde egentlig var for noget, og dels nogle produktivtets- og prioritetsforestillinger, har bl.a. Popitz o.a. kunnet konstatere:

Arbejderne har noget at tilbyde, som i det mindste er kapitalen - den 'døde' kapital - jævnbyrdigt, om ikke endda overlegen, nemlig arbejdet - det 'menneskelige arbejde'. Det opfattes som legemligt arbejde, d.v.s. omfatter den

34. S. Lysgård: Arbejderkollektivet. Oslo 1967, s. 12.

del af den menneskelige virksomhed, der mest øjensynligt er arbejde, endvidere opfattes det som produktivt arbejde, d.v.s. en umiddelbart værdiskabende præstation; og endelig som primært arbejde, d.v.s. en funktion, der skaber de fundamentale forudsætninger for de andres, samfundets, existens.³⁵

Den kollektive bevidsthed har således sine rødder i arbejdernes stilling i den samfundsmæssige produktionsproces. Selve det faktum, at alle arbejdere under den store industris fremmedbestemte kooperationsform indtager positioner nederst i hierakiet og overvejende udøver rent udførende, manuelt arbejde, gør det muligt for dem, at afgrænse og distancere sig fra andre grupper, fra »alle dem over formanden, dem med rene hænder og ren flip«, fra »dem deroppe, der ikke arbejder«,³⁶ og endvidere at opfatte sig som et kollektiv, der udmærker sig kvalitativt i forhold til de andre. Af afgørende betydning for arbejdernes kollektive selvvurdering er endvidere deres ringe chancer for at forbedre deres sociale status. Selv om enkelte har mulighed for at blive formænd og mestre fx.; bliver det dog hurtigt klart for de fleste, at de ikke kan uddrage sig arbejder-tilværelsens trøstesløshed gennem individuel opstigning, da antallet af sådanne positioner er yderst begrænset i forhold til mulige ansøgere, samtidig med, at en overgang fra arbejder til formand af de andre arbejdere opfattes som en overgang fra »vi arbejdere« til »de andre«:

Jeg kendte jo alle på de forskellige afdelinger fra før, men siden jeg blev formand og gik rundt, så stoppede de samtalen og slukkede røgen - fordi de vidste, hvor de havde mig.³⁷

Der eksisterer således forhold og mekanismer i virksomhederne, der tenderer mod en forening og organisering blandt arbejderne, og mod udviklingen af en kollektiv bevidsthed, der kan virke vejledende på kollektivets organisering af aktioner overfor virksomhedsledelsen. Spørgsmålet er imidlertid, om de daglige konflikter i virksomheden kan blive et tilstrækkeligt grundlag for en langsigtet læreproces, gennem hvilken arbejderne kan opnå erkendelse af deres egen fælles styrke, altså overvinde den resignerede bevidsthed om en uforanderlig tilstand. Det mener fx. Elmar Altvater:

De daglige klassekampe, der ytrer sig i lønkonflikter, konflikter omkring arbejdsintensiteten, afskedigelser, manglende sikkerhedsbestemmelser, kampen mod utålelige arbejdsbetingelser o.s.v., interpreteres godt nok ud fra det dikotomiske begreb om virksomhedsforholdene, men formår tendentielt at transformere denne bevidsthed til en klassebevidsthed, da modsætningen mellem lønarbejde og kapital er potentielt indeholdt i dikotomien.³⁸

Og ligeledes V. Borg:

35. H. Popitz o.a.: *Das Gesellschaftsbild des Arbeiters*. Tübingen 1957, s. 239.

36. S. Lysgård: *Arbejderkollektivet*, s. 28ff.

37. *Ibid.*, s. 35.

38. E. Altvater: *Produktive und unproduktive Arbeit als Kampfbegriffe*, i: *Sozialistische Politik* nr. 8, sept. 1970, s. 62.

Den dikotome, resignerede bevidsthed kan kun overvindes, ved at arbejderne gennem de daglige konflikter i virksomheden opnår erkendelsen af deres egen fællesstyrke og af, at kapitalen og »dem der oppe« ikke er en uovervindelig magt, men en magt, der er udtryk for deres egne transformerede kræfter, og derfor for deres egen magtesløshed.³⁹ I selve etableringen af en modmagt (arbejderkollektiv m.a.) mod kapitalens magt, ligger der kim til erkendelse af, at den produktive kraft, der fremtræder som kapitalens produktive kraft, i virkeligheden er deres egen kollektive kraft i fordrejet form. Ved at blive tvunget til at kontrollere deres produktive aktivitet bliver det muligt, at arbejderne kan opfatte sig selv som den klasse, der har den potentielle magt i samfundet.⁴⁰ Arbejderkollektiver er grundenheden i klassekampen mellem kapitalistklassen. Ved at organisere kollektive handlinger kan arbejderne overskride den passive tilstand som de nederste, som de afmægtige under en fremmed magt.⁴¹

Som hovedårsag til, at denne overskridelse endnu ikke er sket i sin fulde udstrækning, anfører Borg fagforeningens konfliktforebyggende virksomhed overfor den daglige klassekamp i virksomhederne, som er en konsekvens af den centrale klassekonflikts institutionalisering i dette århundrede. Herhjemme kender vi fænomenet i form af en arbejdsmarkedets grundlov (Septemberforliget og Hovedaftalen), der indeholder regler om kollektive overenskomster, regler om fredspligt, en stadfæstelse af arbejdsarbejders ret til at lede og fordele arbejdet, og hele det arbejdsretslige system, der er opbygget omkring Hovedaftalen, og som fastlægger arbejdsarbejders art (retskonflikter versus interessekonflikter) og regler for behandlingen af konflikter (faglig voldgiftsret og arbejdsretten). Denne institutionalisering har i praksis bevirket, at arbejderne gennem mange år er blevet forhindret i at gøre erfaringer ved selvvirksomhed, selvkontrol og selvforvaltning. Herved er der sket dels en »opløsning« af den historiske bevidsthed, idet de erhvervede rettigheder ikke længere erkendes som resultater af stadig nye kampsituationer: der opstår da let en illusion blandt arbejderne om, at deres nuværende magtpositioner er sikrede. Endvidere holdes de fast i objektrollen i og med, at de for dem vigtigste afgørelser mere og mere bliver resultater af forhandlinger uden forudgående kampforholdsregler: derved hindres de i at gøre selverfaringer med de subjektive og objektive betingelser for kollektiv handle.

Selvom man ikke kan underkende betydningen af disse forhold for arbejderne frigørelsesinteresser, er det imidlertid et spørgsmål, om der ikke i hele denne opfattelse ligger en overbetoning af arbejderkollektivets betydning. Allerede begrebet 'kollektivsystem' er vildledende. Ligeledes begrebet 'modmagt'. R. Dahrendorf har gjort opmærksom på, at talen om en uformel organisation eller selvstændig modmagt i virksomheden er vildledende, for så vidt der ikke altid og

39. V. Borg: Industriarbejde og arbejderbevidsthed, s. 28ff.

40. Ibid., s. 78f.

41. Ibid., s. 79.

i alle virksomhedsafdelinger etableres sådanne grupperinger, at der altid er tale om enkelte gruppedannelser, der nok kan stå i en indbyrdes forbindelse i kraft af de såkaldte »nøgelpersoner«, der er medlemmer af flere grupper, men som kun undtagelsesvis danner en fast struktur, der omfatter virksomheden i sin helhed:

Uformelle grupper går gennem hele virksomheden som et uregelmæssigt, men tæt netværk. Visse undersøgelser har vist, at dette net forbinder ethvert medlem med alle andre medlemmer i virksomheden, selvom det er på en højst middelbar og uoverskuelig måde... Til trods for dette netværk af uformelle grupper, ville det ikke desto mindre være forkert, at tale om en uformel organisation i virksomheden, da der ikke her er tale om et rationelt koordineret system.⁴²

De uformelle gruppedannelser forbliver altså *som helhed uorganiseret*. Spørgsmålet om, hvordan de relativt isolerede gruppedannelser i virksomheden så evt. kan sammenføjes til en effektiv og selvstændig arbejdermodmagt, stilles ikke, hverken af E. Altvater eller V. Borg. Begge antager stiltiende, at den daglige klassekamp på virksomhederne er en, ikke alene nødvendig, men også tilstrækkelig læremester for arbejderne: for sidstnævnte er det - foruden den strukturelle Kooperation - kun masseorganisationernes og partiernes bureaukratiske stivnen og kontrollen af arbejderens selvvirksomhed på de enkelte virksomheder, der hæmmer en sådan læreproces. Men dermed kommer man let til overfladiske og ufuldstændige synspunkter angående såvel dikotomiens årsager som betingelserne for dennes ophævelse. For nok er enhver arbejder medlem af et eller flere fællesskaber indenfor virksomheden, men han er samtidig et led i virksomhedseksterne kollektiver såsom fagforeningen, arbejderklassen, hvortil kommer, at han ikke kan undrage sig indflydelsen fra hele samfundsformationen og andre klasser. Det er således K. Schmidts fortjeneste at have fremhævet betydningen af klassekampen mellem bourgeoisiet og proletariatet, der som en samfundsmæssig proces går tværs gennem arbejderne i de enkelte virksomheder, også i de tilfælde, hvor de samfundsmæssige kræfter står overfor hinanden som fronter i en politisk kamp eller i en borgerkrig. Dertil kommer arbejderens erfaringer indenfor den moderne kernefamilies »terrorsammenhæng« (Reiche), erfaringerne i skolen og effekten af massemediernes ideologiproduktion gennem mange år. Den dikotome bevidsthed, som al anden bevidsthed, må betragtes som et resultat af mange komponenter, dens produktion sker samfundsmæssigt - over virkelighedens genstandsmæssige former, historien, socialiseringen, driftsøkonomien, personens psykiske opbygning, opdragelsen og de umiddelbare erfaringer i produktionsprocessen - og alle disse niveauer tilbage- og vekselvirkninger: bevidsthed kan aldrig være andet end den bevidste væren, og menneskets væren er deres *virkelige livsproces* (Marx), der hverken kan indsnævres til erfaringer med historiske opgør mellem bourgeoisieklassen og arbejderklassen

42. R. Dahrendorf: Sozialstruktur des Betriebes. Wiesbaden 1959, s. 39. Se også L. v. Friedeburg: Soziologie des Betriebsklimas, Frankfurt/M 1963, s. 9.

eller erfaringer med de daglige klassekampe i virksomhederne, men strækker sig lige fra de forskellige trin i produktionen af arbejdskraftens vare- og brugsværdiegenskaber (socialiseringen og personens psykiske opbygning i familien og skolen, tilegnelsen af arbejdsviden, fritiden og massemedierne) til dennes indsats og umiddelbare erfaringer i produktionsprocessen.⁴³

Automationen og de vilde strejker

Lad os til sidst se på, hvorvidt automatiseringen i industrien skaber forudsætningerne for at overvinde den resignerede bevidsthed om en uforanderlig tilstand. V. Borg når i sine analyser af den nye arbejderklasse frem til, at automationen i sektorer indenfor den kemiske industri, olieindustrien og den elektroniske industri ikke medfører en ændring i arbejderens adfærd og bevidsthed, men snarere konstituerer en objektiv mulighed for en sådan.

Det specifikke og nye ved automationen er, at de nye kooperationsformer tendentielt ophæver storindustriens fremmedbestemte kooperations extreme arbejdsdeling mellem planlægning/kontrolfunktioner, varetaget af teknikere og ingeniører, og de rent udførende funktioner, varetaget af specialarbejderen. Medens forholdet mellem de to lønarbejdergrupper i den store industris kooperation er *hierarkisk*, og der derfor ikke vil være mange muligheder for, at der udvikles en fælles bevægelse mellem dem, vil de nye kooperationsformer, hvor andelen af højt kvalificerede (ingeniører, teknikere) er stor, ændre dette forhold: forholdet bliver tendentielt ikke længere hierarkisk men bygger snarere på de to lønarbejdergruppers *fælles, lige og selvstændige kooperation*. Denne ændring af forholdet er teknologisk betinget, og en sådan fælles, lige kooperation virkeliggør først fuldt ud de nye kraftpotenser, der allerede dynamisk er indeholdt i det samfundsmæssige arbejde. Imidlertid vil en sådan udvikling komme i modstrid med direktionernes og koncernledelsernes interesse i at opretholde den hierarkiske og fremmedbestemte kooperationsform, med koncernledelsernes magtinteresse i at bevare produktionsprocessen som middel i den kapitalistiske merværdiproduktion. De uundgåelige modsætninger »mellem arbejderens selvbevidsthed som kollektive regulatorer og organisatorer af produktionen og deres ydre forening gennem kapitalen, gennem den kapitalistiske vareproduktion og de hierarkiske koncernledelser«, i modsætningerne »mellem arbejderens stadigt stigende magt og ansvar i selve arbejdsprocessen og deres sociale underkastelse under de stadigt mere centraliserede koncernledelser« hvis manglende formåen til at organisere produktionen på en effektiv måde bliver åbenbar for stadig flere lønarbejdergrupper, - disse modsætninger danner *udgangspunktet* for kollektive læreprocesser, i de to lønarbejdergrupper:⁴⁴

1. Hvad angår de højt kvalificerede lønarbejdergrupper, vil den længerevarende, kollektive læreproces' *grundlag* være dels det forhold, at de begynder at ind-

43. O. Negt/A. Kluge: Öffentlichkeit und Erfahrung... s. 410ff.

44. V. Borg: Industriarbejde og arbejderbevidsthed, s. 136.

gå i en lige og selvstændig Kooperation med andre lønarbejdergrupper, og dels det forhold, at de, mere eller mindre i de forskellige lande, har været i stand til at lade sig integrere i hele arbejderbevægelsen og har kunnet udforme deres krav i forbindelse med de øvrige lønarbejdergrupper. Dette har især været tilfældet i Frankrig, og har givet sig *udtryk* i deres stadig øgede deltagelse i arbejdskonflikter. Men denne udvikling vil ikke forløbe som en kontinuerlig-progressiv proces, da mange stadig vil være præget af statustænkning og eliteforestillinger.⁴⁵

2. Hvad angår de mindre kvalificerede arbejdere, vil grundlaget i den kollektive læreproces ligeledes være det forhold, at de indgår i en lige og selvstændig Kooperation med de højt kvalificerede grupper. Hæmmende momenter vil være den dikotome bevidsthed, hvor alle, der har en højere uddannelse og en højere løn, betragtes med mistillid og som medlemmer af en anden klasse end én selv.⁴⁶

Men de kollektive læreprocesser kan kun ske i forbindelse med lønarbejdernes fælles kamp, og det er denne, der er mediet for udviklingen af en »ny arbejderbevidsthed«:

Denne fælles kamp har medført en voksende erkendelse af, at kampen må føres på grundlag af lønarbejdernes deltagelse i produktionsprocessen, ved systematiske forstyrrelser af kooperationsprocessen. En sådan aktionsform forudsætter et dybtgående kendskab til deres egen stilling i den. Denne voksende erkendelse har bevirket, at lønarbejderne under de mest fremskredne kooperationsformer er begyndt at forholde sig bevidst til Kooperationen som deres egen produktivkraft og betragte deres produktive aktivitet som potentielt fri skabende aktivitet, hvis udviklingen hæmmes af de kapitalistiske produktionsforhold, hvor produktivkræfternes udvikling beherskes af kapitalens forøgelsesinteresser.⁴⁷

En sådan bevidsthed om egne produktive kræfter, må altså betragtes som et resultat af en længerevarende, kollektiv læreproces i tilknytning til fælles kampe, og den er en nødvendig forudsætning for producenternes *virkelige* - i modsætning til statsocialismens tilsyneladende - overtagelse af kontrollen over produktionen og dens fordeling, d.v.s. for en tilfredsstillelse af deres virkelige samfundsmæssige behov for gennem solidarisk kommunikation at disponere over såvel arbejdsbetingelserne som arbejdsprodukterne. En sådan bevidsthed kan ikke importeres ude fra, men må udvikles gennem selverfaringer i forbindelse med kollektive aktioner, der tager sit udgangspunkt i producenternes umiddelbare interesser. I denne forbindelse indtager de vilde strejker en særstilling, da arbejderne i tilfælde af strejker realiserer den eneste fordel, de har overfor besidderne af produktionsmidlerne, nemlig deres antal: under en strejke skaber de en ny samfundsmæssig magtfaktor, en kvantitativ og kvalitativ ny arbejdermodmagt.

45. Ibid., s. 137.

46. Ibid., s. 138.

47. Ibid., s. 137.

Spørgsmålet er nu: hvilke muligheder for bevidsthedsændringer, som resultat af en indlæringsproces, giver nu en sådan kollektiv aktion? Hvordan varierer disse muligheder med strejkens indhold og form? Spørgsmålet kan ikke her besvares med en omfattende analyse af alle strejkebevægelser, men snarere antydes.

En strejke forudsætter et minimum af solidaritet og organisering: Den valgte kampform (strejken) kan betragtes som udtryk for den hidtil opnåede solidaritet blandt de deltagende, deres politiske bevidsthed og deres selvbevidsthed. Indlæringsmulighederne synes nu først og fremmest at afhænge af, hvorvidt det lykkes for strejkebevægelsen at etablere en virkelig *selvorganisation* (hvilket ikke indebærer, at den sker uafhængig af fagforeningen, men blot, at den ikke hæmmes eller »stækkes« af samme). Især i Italien og Frankrig, har arbejderne - i modsætning til Danmark og Tyskland - demonstreret, at de har udviklet en høj grad af selvorganisation.⁴⁸ En hyppigt valgt kamporganisationsform fra de strejkendes side var »strejke-komité-strukturen«, hvor strejkelederne vælges direkte af og blandt strejkedeltagerne (såvel dem med som uden 'fagforeningsbog' og 'partitegn'), som er direkte ansvarlige og til enhver tid afsættelige, hvis de kommer i strid med flertallet, som hyppigt indkalder alle medlemmer til suveræne forsamlinger, der orienteres om, tager stilling til og træffer beslutninger angående kampens hidtidige og fremtidige midler og deres anvendelse. Mandel⁴⁹ har bl.a. påpeget en sådan demokratisk organisationsforms muligheder for at sætte virkelige frigørelsesprocesser i gang blandt strejkedeltagerne. Organisationsformen begynder

at befri den enkelte arbejder fra den længe vante passivitet og underordning i produktionen. Den befrier ham fra trykket fra forskellige 'autoriteter', der undertrykker ham i hans daglige liv. Fra at være et objekt, der er bestemt og undertrykt af det økonomiske og samfundsmæssige system, af kapitalen, 'markedslovene', maskinerne, mestre og formænd, bliver arbejderen til et selvbestemmende *subjekt*. Derfor har opmærksomme iagttagere af nutidens store strejker da også konstateret en følelse af frihed og elementær 'livsglæde', der ledsager dem.⁵⁰

I og med at strejkerne ophæver de daglige fremmedgørelsesmekanismer, som Mandel nævner (og som kan suppleres med de fremmedgørelsesmekanismer, der kan konstateres i forholdet: fagforeningsstop og medlemsbasis, og de, som udgår fra den borgerlige offentlighed: massemediernes informationer og interpretationer), - i og med at arbejderen befries for objektrollen, vil han få lejlighed til at erfare sig selv og de andre som selvbestemmende subjekter, der selv organiserer deres egne kampmidler overfor modpartens kræfter, etablerer selvstændige organisationer og kommunikationsstrukturer (medier): Den demokratiske forberedelse af aktioner, den fysiske deltagelse i disse aktioner og i de deraf resulterende konflikter med bl.a. 'autoriteter' (hierarkiets foresatte,

48. Ibid., s. 99.

49. E. Mandel (udg.): Arbeiterkontrolle. Arbeiterräte. Arbeiterselbstverwaltung. Frankfurt/M, 1971,

50. Ibid., s. 14.

fagforeningsmedlemmer: tillidsmænd etc.; den efterfølgende forarbejdning af erfaringer og deres indordning større politiske, samfundsmæssige og historiske sammenhænge - al denne autonome aktivitet åbner mulighed for, at de strejkende erkender eller indser, at nogle af de sociale fænomener, som de førhen har anset for at være uforanderlige lovmæssigheder eller uafvendelige betingelser, i virkeligheden blot er ideologisk fixerede, men i princippet foranderlige forhold. Denne forventning er rimelig ud fra den betragtning, at ideologiers gyldighed beror på en systematisk indskrænkelse af den menings- og viljedannende kommunikation, hvor den demokratiske kamporganisationsform jo netop udvider den enkeltes muligheder for at handle og kommunikere. Endvidere ville man kunne forvente en gradvis nedbrydning af de såkaldte kommunikationsbarrierer, en udvidelse af arbejderens sproglige udtryksformåen, i og med at hans muligheder for at handle ændres og visse ideologier mister deres legitimitet.

Men enhver vild strejke har sine begrænsninger i det faktum, at masseaktioner nødvendigvis må være diskontinuerlige og *kortvarige*. Sålænge det ikke lykkes for arbejderklassen som helhed at forandre den kapitalistiske produktionsmåde, sålænge aktionen forbliver »lokal« og »punktuel«, vil »enhver masseaktion finde sin tidsmæssige grænse i arbejderens økonomiske, fysiske og åndelige modstandskraft overfor lønfratagelse«. ⁵¹ At benægte dette ville være ensbetydende med at underkende betydningen af de materielle existensbetingelser, som hver enkelt arbejder er underkastet under de nuværende produktionsforhold.

I sammenhæng hermed står det faktum, at de vilde strejker indtil videre (i Danmark, Tyskland) ikke har kunnet antage en totalsamfundsmæssig karakter, ved at kravene udvikler sig fra lokale lønkrav, krav om nedsættelse af arbejdstempo, ophør af skifteholdsarbejde o.l., til krav, der vedrører arbejderklassens (samfundets) interesser som helhed. På den ene side er de traditionelle arbejderorganisationer ophørt med at fungere som medium for en sådan politisk transformering af lokale krav: siden de har involveret sig i et klassesamarbejde, har de i stigende grad - og indtil nu med held - forsøgt at kontrollere sådanne aktioner, gøre dem kortest mulige og forhindre kravene i at udvikle sig. ⁵² På den anden side bevirker de vilde strejkers kortvarighed, at der ikke udvikles et nyt medium for en sådan transformering: en organisation, kommunikation o.l., der kan fungere som et kontinuerligt, vedvarende element, og som er *forankret i og videreforarbejder* de strejkendes kollektive erfaringer. Forskellige venstregrupper forsøger på at foretage denne transformering for arbejderne (gennem udgivelse af fx. et fabriksblad, paroler, oprettelse af organisationer og fonds) er dømt til at mislykkes, for så vidt arbejderne *selv* må *praktisere* disse sammenhænge, for derigennem at gøre *selv-erfaringer*. Kun de erfaringer, som arbejderne selv har gjort, er konsekvensrige for arbejderklassens befrielseskamp.

51. E. Mandel: Lenin und das Problem des proletarischen Klassenbewusstseins, i: Lenin: Revolution und Politik. Suhrkamp Verlag 1970, s. 162.

52. V. Borg: Industrierarbejde og arbejderbevidsthed, s. 98f.

De vilde strejkers begrænsede, lokale og kortvarige karakter bevirker, at de får begrænsede muligheder for at resultere i *stabile* bevidsthedsændringer: medens enkelte arbejdere fortsætter kampen med andre midler mellem to perioder med kampaktioner, vil flertallet af arbejderne kun være aktive under selve de kortvarige kampe, men i hele den mellemliggende periode tvinges ind i en objektrolle igen. Det er derfor usandsynligt, at umiddelbare erfaringer med strejker *uden videre* fører til stabile socialistiske indstillinger og en situationsuafhængig klassebevidsthed. De (erfaringer) behøver et erfaringsdannende medium (organisation, interaktionsform, arbejderoplysning o.l.), hvorigennem de umiddelbare erfaringer med klassekonflikter kan formidles til langsigtede læreprocesser (kollektive).

Det viser bl.a. også erfaringerne fra de mange klassekampe i Italien siden 1968. De har ikke alene deres grundlag i industriproletariatets utilfredshed med dens forringede livssituation, som var et resultat af kapitalens øgede udbytning ved intensivering af arbejdet, og som for arbejderne konkretiserede sig umiddelbart i form af større arbejdsbelastninger, men også i den italienske arbejderbevægelses specifikke historie og struktur. Dels havde det italienske metalforbund allerede i begyndelsen af 1960'erne indledt en intern »kulturrevolution«, der opløste de stivnede strukturer og dermed skabte de organisatoriske forudsætninger for basis-aktiviteter, og dels var der i fagforeningerne bestræbelser igang med at udvikle klassebevidste kadre i virksomhederne, som var i stand til at opfange det voksende utilfredshedspotentialt i basis og transformere dette i kollektive politiske aktioner. Det var først og fremmest disse grupper af overvejende industrielle fagarbejdere, der traf de første beslutninger angående kampe og som begyndte strejkerne i 1969:

Den nye strejkefase (hos FIAT) bliver ikke udløst spontant af de mindre kvalificerede arbejdere, der fornylig var immigrerede fra syd. Tværtimod, gnisten kom fra en af de mest kvalificerede sektorer - den Zweigwerken von Mirafiori, 8000 arbejdere, der næsten alle var værktøjsmagere og motorkontrollører -, og er et *resultat af en af fagforeningen gennem mange år forberedt konflikt*.⁵³

Først i kampens videre forløb blev arbejdermassen bevægelsens bærer, frigjorde sig fra kadrene, skabte egne organisationsinstrumenter og radikaliserede og forlængede konflikten.

Det rejser spørgsmålet, om det er muligt i Danmark at udvikle sådanne kadre i virksomhederne, som ville være i stand til at artikulere arbejdernes behov, og som i arbejdskampe ville kunne udgøre en såvel »teoretisk« funderet som organisatorisk støtte, hvilket er afgørende for sådanne kampes heldige udfald. Vi vil her indskrænke os til at omtale og diskutere eet væsentligt element i en

53. L. Castellina: Bericht über FIAT, i: Rotbuch 23, s. 92, her citeret fra H. Kern/M. Schumann: Zum politischen Verhaltenspotential der Arbeiterklasse, i: K. Meschkat und O. Negt: Gesellschaftsstrukturen. Suhrkamp Verlag 1973, s. 148.

sådan strategi, nemlig den fabriksnære arbejderoplysning, der må opfattes som een blandt flere mulige ansatser, der alle - ifølge egen forståelse - er rettet mod udvikling af industriarbejderens politiske bevidsthed og klassebevidsthed: andre er den fabriksnære fagforeningspolitik, nedbrydning af buerokratiske strukturer i fagforeninger, der åbner for basisaktiviteter, politisk agitation gennem arbejderblade og arbejdersange, politiske aktioner o.l. . .

Den fabriksnære arbejderoplysning: målsætning og funktion

I de senere år har A. Brock, Negt o.a. udviklet en med henblik på praksis konciperet, konfliktorienteret og fabriksnær arbejderoplysning, der udtrykkelig knytter an til sammenhængen mellem den kollektive direkte aktion og bevidsthedsudviklingen.⁵⁴ Det fabriksnære uddannelsesarbejde skal ifølge sit program give arbejderne mulighed for at skaffe sig informationer og interpretationer og indøve »sociologisk fantasi«, d.v.s. lære deltagerne en tænkemåde, der gør det muligt for dem at forstå sammenhængen mellem deres individuelle skæbner og den samfundsmæssige udvikling. Ved at tage sit indholdsmæssige udgangspunkt i de konflikter, der primært er betingede af arbejderens arbejdspladsposition og de deraf resulterende titioner, skal uddannelsesarbejdet udvikle hans forståelse for, 1) at de bestående forhold kan forandres, 2) at herredømme og disciplin i fabrikken ikke kun anvendes til at forøge produktionen, men også til at undertrykke, udbytte og afpolitisere arbejderne, og 3) at lønnen som disciplineringsmiddel står i kontrast til de herskendes, store »spild«,⁵⁵. Når arbejderne erkender, at disse modsætningers ophævelse ikke fører til ny afhængighed, men derimod selvbestemmelse i fabrikken og samfundet i øvrigt, er der chancer for, at de vil engagere sig politisk og aktivt arbejde for en fjernelse af disse åbenbare modsætninger.

Begrebet sociologisk fantasi eller *sociologisk tænkemåde*, har Negt o.a. overtaget fra C. W. Mills⁵⁶. Sidstnævnte går ud fra, at det i »denne kendsgerningens tidsalder« ofte er informationer, der behersker menneskenes opmærksomhed: de er ikke længere i stand til at forarbejde dem meningsfuldt. Det mennesker idag har brug for, og de har ifølge Mills også selv en fornemmelse af dette, er »en åndelig formåen, som hjælper dem til at *bruge* informationer og til at udvikle en fornuftig, klar oversigt over, hvad der foregår i verden, og hvad der foregår i dem selv«. ⁵⁷ En sådan egenskab forventer han sig af den sociologiske tænkemåde, som han selv har beskrevet som »evnen til at skifte fra eet perspektiv til et andet, fra det politiske til det psykologiske, fra undersøgelse af en enkelt familie til en sammenlignende vurdering af hele verdens nationalbudgetter« - og til at erkende strukturelle sammenhænge mellem individuel livshistorie, umiddelbare interesser, ønsker, håb og historiske begivenheder.

54. O. Negt: Soziologische Phantasie und exemplarisches Lernen. Frankfurt/M 1971. Brock o.a.: Themenkreis Betrieb bd. I-IV. Frankfurt/M. 1969.

55. Brock o.a.: Industriarbeit und Herrschaft. Frankfurt/M 1969, s. 5f.

56. C. W. Mills: The sociological Imagination. Penguin Books 1970, s. II.

57. Ibid., s. II.

Han konkretiserer dette ved at angive tre centrale problemstillinger, som må stå i centrum i en sådan tænkning:

1. Hvordan er dette bestemte samfunds struktur betragtet som helhed? Hvad er dens væsentlige komponenter, og hvorledes forholder de sig til hinanden? Hvorledes adskiller denne sig fra andre former for samfundsorten? Hvilken betydning har dens enkelte dele for stabilitet og ændring?

2. Hvilken position indtager dette bestemte samfund i historien? Hvilke mekanismer forandrer det (samfundet)? Hvilken position og hvilken betydning har det i udviklingen af hele menneskeslægten? Hvordan påvirker de enkelte dele, som vi undersøger, historiens udvikling, og hvorledes påvirkes de igen af denne (historie)? Hvad er denne periodes væsentlige sagsforhold? Hvorvidt adskiller den sig fra andre perioder? Hvad er specifikt for denne periodes bidrag til den historiske proces?

3. Hvad slags mænd og kvinder hersker i dette samfund og i denne periode? Hvem vil i fremtiden sætte sig igennem? På hvilken måde udvælges og formes de, befries og undertrykkes, sensitiveres og afstumpes de? Hvilken slags »menneskelig natur« åbener sig i de adfærdsmåder og karakterer, som vi kan iagttage i dette samfund og i denne epoke?⁵⁸

Hensigten med denne omtale af Mills har udelukkende været at angive, hvad der menes, når der tales om sociologisk tænkemåde eller en formåen til at tænke i politisk-samfundsmæssige sammenhænge. Det betyder, at hvert enkelt fænomen ses i sin samfundsmæssige sammenhæng, at ethvert tema og enhver konflikt altid ses i sin psykologiske, sociale, politiske, retslige, økonomiske og historiske dimension. Kun gennem anvendelse af en sådan tænkemåde, er der håb om, at arbejderen lærer at overskride den umiddelbart fremtrædende situation, vinder indsigt i mere omfattende sammenhænge og dermed gennembryder den umiddelbare erfaringsverdens snævre perspektiv: at han formår at se de daglige oplevelser, erfaringer med konflikter omkring lønnen, sikkerhedsforanstaltningerne, arbejdsintensiteten o.s.v. i en samfundsmæssig sammenhæng, så de ikke længere anskues som private og individuelle, men derimod som nødvendige konsekvenser af den forfatning og de betingelser, som en kapitalistisk fabrik stiller ham overfor, og at såvel forfatningen som betingelserne selv blot er udtryk for de samfundsmæssige, økonomiske og politiske strukturer.⁵⁹ I den tidligere omtalte undersøgelse af Popitz o.a. var det kun type 5 og 6 (4%), der fastlagde sammenhænge mellem den lille og store verden ud fra en teoretisk grundmodel, og for hvem det lykkedes, at se sammenhænge mellem den umiddelbart fremtrædende situation i fabrikken og de samfundsmæssige, økonomiske, og politiske forhold.

Som organisatorisk basis har dette uddannelsesprogram først og fremmest fagforeningernes tillidsmænd og uformelle grupper i virksomhederne. Dette

58. Ibid., s. 43f.

59. A. Brock o.a.: *Industriearbeit und Herrschaft*, s. 120.

er et af de prekære punkter. På den ene side forudsætter den politiske arbejderoplysning, og er samtidig produkt af, en offensiv fagforeningsstrategi, der gennem kampforholdsregler stadigt udvider områderne for arbejdernes organiserede selvvirksomhed, kontrol og selvforvaltning, men på den anden side fremhævede vi tidligere, at fagforeninger siden accept af klassesamarbejdet, i stigende grad har forsøgt at kontrollere basisaktioner. Denne modsigelse kan i dag kun løses ved at støtte sig til »progressive« tendenser indenfor fagforeningerne, da den dag idag de fleste arbejdere har bundet deres loyalitet til fagforeningerne. Derfor gælder Lenins argument stadig:

De (arbejderne, m.a.) må selv i praksis erkende, at de revisionistiske ledere forråder deres klasseinteresser i og med deres faktiske adfærd. Den rigtige teoretiske indsigt, at en institution eller organisation (som fx. parlamentet, fagforeningen, partier) er *historisk* forældet, udsiger kun lidt om, hvorvidt de også er forældede for massernes *praktiske erfaringer*. Sålænge masserne anser reformistiske løsninger på deres problemer som en mulighed, vil de foretrække disse fremfor revolutionære løsninger, der er forbundne med risici. De må selv erkende, at reformismen er forbundet med en større risiko - først da vil de beslutte sig for det revolutionære alternativ.⁶⁰

Et andet diskutabelt punkt er begrebet sociologisk tænkemåde. Intelligensens arbejds måde er idag det eneste middel vi kender, som kan ophæve den illusionære sammenhæng mellem arbejderens objektive situation og hans bevidsthed om samme: netop intelligensens abstraktionsformåen er et instrument, der muliggør indsigt i de fremmedgjorte sociale forhold. Men begreber som 'komplexitet', 'vekselvirkning', 'totalitet' o.l., som anvendes af arbejderbevægelsens store teoretikere, er ikke proletarietets begrebsformer, men intelligensens. Ligeledes det akademiske sprog, der gengiver intelligensens erfaringer, men ikke uden videre proletarietets. Dette forhold, der har sit grundlag i dels den for intelligensen typiske middelklasesocialisering og dels den samfundsmæssige arbejdsdeling mellem manuelt og intellektuelt arbejde, bevirker, at intelligensens arbejds måde ikke uden videre er en hjælp for arbejderne. Den ville kun være det, hvis den transformeredes kollektivt og etablerede sig på ny i arbejdernes erfaringsammenhæng.

60. O. Negt/A. Kluge: Öffentlichkeit und Erfahrung, s. 336.